

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
دانشگاه قرآن و حدیث
پریس تهران

پایان نامه کارشناسی ارشد

رشته فقه و مبانی حقوق اسلامی

عنوان پایان نامه

خرید و فروش دین و منافع از دیدگاه فقه و حقوق

موضوعه

استاد راهنما

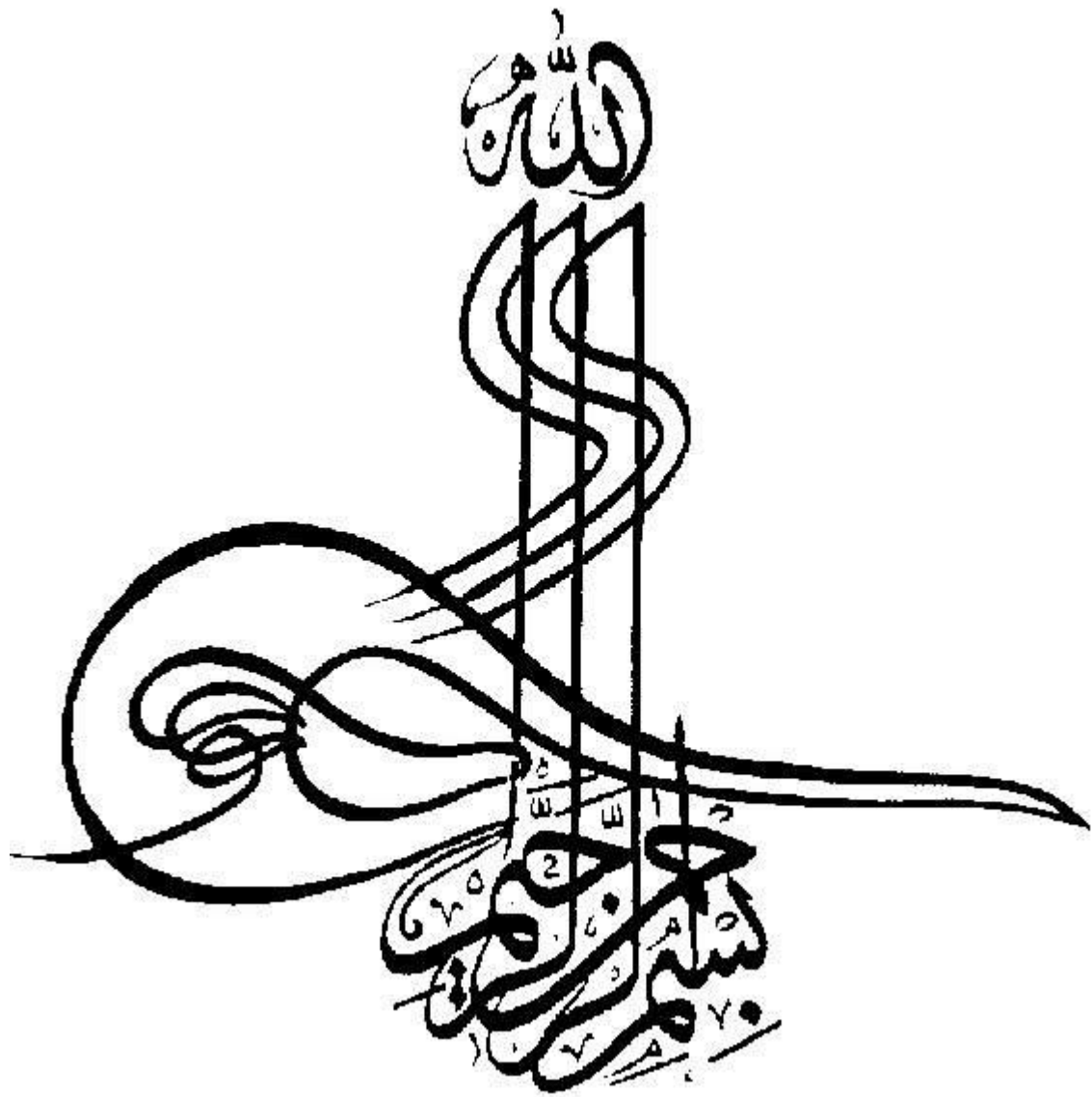
حجه الاسلام و المسلمین مهدی ساجدی

دانشجو

امیر رضا شفیعی

ماه و سال دفاع

اسفند ۱۳۹۵

« تمام حقوق این اثر متعلق به دانشگاه قرآن و حدیث است »

تقدیم

این تحقیق را به بهترین‌های زندگی‌های تقدیم می‌کنم.

به کسی که واژه‌ها در برابر خدماتش رنگ باخته‌اند و مرکب قلم در برابر عظمت نامش از شرم فقدان

کلمات خشکیده است؛ پدر عزیزم

کسی که بلندای عشق در برابرش خمیده است و پیوسته در آسمان جانم می‌درخشد؛ مادر مهربانم

و همسر عزیزم که با وجودش زندگی برایم معنا گرفت، تقدیم به او که با وجود پرمهرش، متواضعانه در کنارم

گام برداشت و سختی‌های راه را بر من هموار کرد.

سپاسگزاری

سر بر آستان جلال پروردگار بی‌همتا می‌سایم که دگر بار توفیق اندوختن دانشی هر چند اندک را روزیم فرمود. اینک که در پرتو لطف بیکرانیش، در پایان راه این پایان‌نامه و ابتدای مسیر دانش‌اندوزی قرار گرفته‌ام، بر خود لازم می‌دانم از تمام عزیزانی که بنده‌ی حقیر را یاری نموده‌اند تشکر و قدردانی نمایم. تقدیر و تشکر از پدر و مادر مهربانم و همسر عزیزم که جرعه‌جرعه هستییم، قطره‌قطره‌ی حیات آنهاست. سلامتی و توفیق خدمت ایشان را از خداوند متعال خواستارم.

مراتب قدردانی و سپاس خود را خدمت استاد عزیز و ارجمندم، جناب استاد **حجه الاسلام و المسلمین دکتر مهدی ساجدی** تقدیم می‌نمایم که با قبول زحمات فراوان، راهنمایی‌های ارزنده ایشان در طی کلیه مراحل تحقیق و تدوین این پایان‌نامه بسیار الهام‌بخش و راهگشا بوده است. همچنین از اساتید بزرگواری که در طول تحصیل این مقطع از زندگی، دریای علم و تجربه‌ی خویش را در اختیار من قرار دادند، کمال سپاسگزاری را دارم.

چکیده

از عقود معین بیان شده در کلام فقها و حقوقدانان عقد بیع نسبت به سایر عقود از اهمیت فراوانی برخوردار است که کثرت اقوال و مباحث بیانگر آن است. جامعه امروزی در معاملات و روابط اقتصادی رایج خود دین و منافع که از جمله آن حق سرقفلی و حق تألیف و اختراع است را گنجانده و شکی در مال دانستن آن ندارند.

در این پژوهش بنیادی که به روش توصیفی - تحلیلی و به وسیله‌ی گردآوری منابع عربی و فارسی به روش کتابخانه‌ای گردآوری شده است برآنیم تا مشخص نماییم خرید و فروش دین و منفعت از نظر فقه و حقوق موضوعه ایران چه حکمی دارد؟

با تتبع صورت گرفته در پاسخ باید گفت، با توجه به اینکه در حقوق ایران بیان شده مبیع باید عین باشد و عین ممکن است عین معین، یا در حکم آن (کلی در معین) یا کلی فی الذمه بوده باشد، دین موجود بر ذمه مدیون، مال اعتباری محسوب شده و با استقرار آن در ذمه او، دائن، مالک آن محسوب می‌شود، از این رو حق فروش، انتقال و یا ابراء آن را دارد.

مشروط بر اینکه ثمن مقابل آن به صورت نقد پرداخت شود و اگر دین، ناشی از طلا و نقره است، تشریفات معامله صرف و قبض در مجلس عقد رعایت شود. ضمناً اگر دین با ثمن متحد الجنس و از نوع کالاهای مکمل و موزون باشند باید به گونه‌ای معامله شود که معامله ربوی محقق نگردد.

اکثر فقها فروش دین به مقدار بیشتر یا کمتر از مبلغ اسمی آن به مدیون و شخص ثالث را صحیح می‌دانند، اما برخی معتقدند مشتری این حق را دارد که کل دین و بدهی را از مدیون مطالبه نماید و برخی دیگر بر این باورند که به همان میزان که فروشنده پرداخت نموده حق دریافت از مدیون را دارد.

در ارتباط با مالکیت و معامله منفعت با توجه به تعریفی که فقها و حقوقدانان از عین ارائه می‌دهند، انتقال این اموال را به عنوان معوض، باید براساس ماده ۱۰ قانون مدنی و اصل آزادی قراردادها تفسیر کرد و یا به نظر می‌رسد نقل و انتقال آن در قالب عقود دیگری چون صلح صحیح است.

کلمات کلیدی: معامله دین، منفعت، معامله حقوق، تنزیل

فهرست مطالب

صفحه

عنوان

۱	فصل اول: کلیات و مفاهیم
۲	۱.۱. کلیات تحقیق
۲	۱.۱.۱. بیان مساله
۳	۱.۱.۲. سوالات تحقیق
۴	۱.۱.۳. فرضیات تحقیق
۵	۱.۱.۴. اهداف تحقیق
۵	۱.۱.۵. ضرورت و اهمیت تحقیق
۵	۱.۱.۶. پیشینه تحقیق
۶	۱.۱.۷. نوع و روش تحقیق
۷	۱.۲. مفاهیم و واژگان کلیدی
۷	۱.۲.۱. دین
۷	۱.۲.۱.۱. دین در لغت

۸	۱.۲.۱.۲. دین در اصطلاح فقه
۱۱	۱.۲.۱.۳. دین در اصطلاح علم حقوق
۱۲	۱.۲.۱.۴. تفاوت دین در اصطلاح حقوقی و فقهی
۱۳	۱.۲.۱.۵. اقسام دین
۱۳	۱.۲.۲. قرض
۱۳	۱.۲.۲.۱. قرض در لغت
۱۴	۱.۲.۲.۲. قرض در اصطلاح فقه
۱۴	۱.۲.۲.۳. قرض از منظر حقوقدانان
۱۶	۱.۲.۲.۴. ربوی نبودن قرض
۱۷	۱.۲.۲.۵. تفاوت دین با قرض
۱۷	۱.۲.۳. بیع
۱۷	۱.۲.۳.۱. بیع در لغت
۱۸	۱.۲.۳.۲. بیع در اصطلاح فقه
۱۹	۱.۲.۳.۳. بیع از دیدگاه حقوقدانان
۲۰	۱.۲.۳.۴. اقسام بیع
۲۱	۱.۲.۳.۵. تفاوت بین عقد بیع و قرض در قانون مدنی:
۲۲	۱.۲.۴. معاوضه
۲۲	۱.۲.۴.۱. معاوضه در لغت
۲۲	۱.۲.۴.۲. معاوضه در اصطلاح علم حقوق
۲۳	۱.۲.۴.۳. فرق بیع با معاوضه
۲۴	۱.۲.۴.۴. قواعد حاکم بر معاوضه
۲۴	۱.۲.۴.۵. اعمال قواعد بیع در معاوضه
۲۵	۱.۲.۵. منفعت
۲۵	۱.۲.۵.۱. منفعت در لغت
۲۵	۱.۲.۵.۲. منفعت در اصطلاح فقه

۲۶	۱.۲.۵.۳. منفعت در اصطلاح علم حقوق
۲۶	۱.۲.۶. حق
۲۶	۱.۲.۶.۱. حق در لغت
۲۷	۱.۲.۶.۲. حق در اصطلاح فقه
۲۹	۱.۲.۶.۳. حق در اصطلاح حقوق
۳۲	فصل دوم : خرید و فروش دین از دیدگاه فقه و حقوق
۳۴	۲.۱. تبیین حکم شرعی معامله دین
۳۴	۲.۱.۱. فروش دین به شخص مدیون
۴۰	۲.۱.۱.۱. ادله صحت خرید و فروش دین
۴۲	۲.۱.۱.۲. فروش دین به شخص ثالث
۴۲	۲.۱.۲.۱. دلایل منع فروش دین به شخص ثالث
۴۴	۲.۱.۲.۲. دلایل جواز فروش دین به شخص ثالث
۴۶	۲.۱.۲.۳. میزان در مراجعه مشتری به مدیون
۴۹	۲.۲. نگاه قانونگذار به خرید و فروش دین
۴۹	۲.۲.۱. امکان مبيع بودن دین
۵۵	۲.۲.۲. شرایط صحت در مورد معامله دین
۵۵	۲.۲.۲.۱. موجود و ثابت بودن دین در ذمه
۵۸	۲.۲.۲.۲. معین بودن دین و مدت آن
۵۹	۲.۲.۲.۳. منفعت عقلایی داشتن دین
۶۰	۲.۲.۲.۴. مشروع بودن دین
۶۰	۲.۳. اوصاف و ویژگی خرید و فروش دین
۶۰	۲.۳.۱. غیر مقبوض نبودن بیع دین
۶۵	۲.۳.۲. عقد تبعی بودن خرید و فروش دین
۶۷	۲.۳.۳. لازم بودن عقد خرید و فروش دین
۶۸	۲.۳.۴. تملیکی بودن خرید و فروش دین

۷۳	۲.۴. تنزیل (خرید و فروش دین پولی) از دیدگاه شرع و حقوق ایران
۷۵	۲.۴.۱. تعریف تنزیل و رابطه آن با معامله خرید و فروش دین
۷۵	۲.۴.۱.۱. تعریف تنزیل
۷۵	۲.۴.۱.۲. رابطه تنزیل و خرید و فروش دین
۷۶	۲.۴.۲. تبیین صحت معامله خرید و فروش پول
۷۷	۲.۴.۲.۱. تعریف پول
۷۷	۲.۴.۲.۲. بررسی مالیت پول
۷۸	۲.۴.۲.۳. بررسی ملاک مالیت پول های اعتباری
۸۳	۲.۴.۳. بررسی جواز و عدم جواز تنزیل (خرید و فروش دین پولی)
۹۰	۲.۵. بررسی تعجیل دین مؤجل
۹۴	فصل سوم: بیع حقوق و منافع
۹۶	۳.۱. بررسی بیع حقوق و منافع در فقه امامیه
۹۶	۳.۱.۱. مفهوم مال و ملکیت
۹۹	۳.۱.۲. عوض در عقد بیع:
۱۰۳	۳.۲. بررسی بیع حقوق و منافع در قانون ایران
۱۰۳	۳.۲.۱. تعریف و تقسیم مال
۱۰۶	۳.۲.۲. مفهوم مالکیت در قانون مدنی
۱۰۷	۳.۲.۳. بیع از دید قانون مدنی
۱۰۹	۳.۲.۴. منظور از مبیع در قانون مدنی
۱۱۰	۳.۲.۵. عوض در عقد بیع از دید حقوقدانان
۱۱۱	۳.۲.۶. بیع حقوق و منافع از دید قانون مدنی
۱۱۷	نتیجه گیری
۱۱۹	فهرست منابع

فصل اول :

کلیات و مفاهیم

۱.۱. کلیات تحقیق

۱.۱.۱. بیان مساله

مسئله دیون و مطالبات یکی از واقعیت‌های زندگی بشر است. در واقع انسانها برای رفع نیازهای ضروری خویش ناچاراً می‌بایست مبالغ کم یا زیادی را بپردازند و در بسیاری اوقات پرداخت ما به ازای آنها بطور نقد برایشان میسر نیست. از طرف دیگر تولیدکنندگان و فروشندگان کالا نیز راهی جز فروش و عرضه کالاهای تولیدی خویش را ندارند و در بسیاری از مواقع با مشتریان خود مسامحه نموده و دریافت ثمن و عوض خویش را برای مدت زمانی به تأخیر می‌اندازند و یا با دریافت آن در طی چندین قسط موافقت می‌نمایند. دین و بدهی قدمتی به وسعت تاریخ دارد و مسئله تازه و نوینی محسوب نمی‌گردد. تمام اشخاص اعم از حقیقی و حقوقی به نحوی با آن روبرو هستند.

خرید دین یکی از راه‌هایی است که برای تأمین منابع مالی دولتها نیز پیشنهاد شده، بدین صورتکه دولت، مطالبات خود از شرکت‌ها و مؤسسات داخلی و خارجی را به صورت اسناد متحدالشکل در آورده و به کم‌تر از قیمت اسمی مندرج در سند بفروشد و در واقع، مطالبات خود را تنزیل کند و دارندگان این اوراق نیز می‌توانند با تنزیل ورقه، آن را در بازار ثانوی به دیگران واگذارند و به منظور ایجاد اطمینان در باز

پرداخت اوراق، دولت یا مؤسسه بیمه می‌تواند اسناد را تضمین کند و در صورت امتناع بدهکار، بدهی را به دارندگان اوراق بپردازد.^۱ در مکتب فقهی اسلام دین را به عنوان مال پذیرفته‌اند و بسیاری از فقهای عظام در کتب و آثارشان بعد از تبیین و توضیح دین، بحث بیع دین را مطرح نموده‌اند.

این معامله در کتاب‌های فقهی، تحت عنوان بیع دین در کتاب قرض و کتاب بیع طرح شده است و ما باید ابتدا بررسی کنیم که آیا این معامله از نظر ماهوی، بیع است یا نه، و اگر بیع هست، دلیل صحت آن چیست، و اگر باطل است، دلیل بطلان آن چیست و اگر این معامله را از راه بیع نتوانستیم تصحیح کنیم، آیا راه دیگری برای تصحیح آن وجود دارد یا نه؟

همچنین امروزه در معاملات رایج در بین مردم گاهی مبیع عین خارجی است و گاهی منفعت نیز مبیع قرار گیرد که از آن جمله می‌توان بیع سرقفلی، بیع حق اختراع و اکتشاف و حق تألیف را برشمرد، در این ارتباط نیز باید بررسی کنیم که چنانچه مبیع، منفعت باشد از نظر فقهی چه حکمی دارد و در حقوق موضوعه نیز چه اندازه به این موضوع پرداخته شده یا امکان پرداختن به آن وجود دارد.

۱.۱.۲. سوالات تحقیق

سوال اصلی تحقیق:

از منظر فقه و حقوق موضوعه ایران، خرید و فروش دین و منفعت چه حکمی دارد؟

سوالات فرعی تحقیق:

۱ - معامله دین از نظر فقهی و حقوقی چه ماهیتی دارد؟

۲ - نگاه قانون‌گذار در قانون عملیات بانکی بدون ربا به بیع دین و منفعت چگونه است؟

۱- موسوی، سیدباقر، «خرید و فروش دین (تنزیل)»، اقتصاد اسلامی، شماره ۷، پاییز ۱۳۸۱، ص ۷۵-۸۸.

۱.۱.۳. فرضیات تحقیق

فرضیه اصلی تحقیق

از دیدگاه فقهی و حقوقی خرید و فروش دین و منفعت با رعایت شرایطی می‌تواند تحت عنوان معامله صحیح قرار گرفته و موجب شود بسیاری از معاملات بانکی که تحت این عنوان صورت می‌گیرد را تصحیح نموده و نیز در معاوضات رایج علاوه بر عین، منافع نیز شرعاً و قانوناً بتوانند به عنوان مبیع مورد معامله قرار گیرند.

فرضیات فرعی تحقیق

۱- این معامله از نظر ماهوی می‌تواند تحت عنوان عقد بیع قرار گیرد و از نظر حکم فقهی مورد اختلاف است اما نظریه‌ایکه بسیاری از فقیهان آن را اختیار کرده‌اند، این است که بیع دین مؤجل به ثمن حال (نقد) جایز است، چه به مدیون فروخته شود و چه به شخص ثالث، ولی بیع دین به نحو نسبه و ثمن مؤجل، باطل است.

۲- در ماده یک قانون عملیات بانکی بدون ربا، قانونگذار "خرید دین" را مختص به اسناد تجاری معرفی می‌نماید و در قبال مابقی دیون ایجاد شده ساکت است که البته اختصاص و عدم اختصاص خرید دین به اسناد تجاری باید مورد بررسی قرار گیرد.

و نیز در ماده یک این قانون در مورد ۲۵ قانونگذار بانک‌ها و مؤسسات تخصصی مشاوره و تأمین مالی را در ماده ۲۳ و ۳۳ قانون مذکور موظف می‌دارد منافع را از طریق عقد صلح معاوضه و مبادله نمایند.

۱.۱.۴. اهداف تحقیق

هدف از نوشتن این پایان نامه:

۱- تبیین دیدگاه فقه و حقوق موضوعه ایران در زمینه خرید و فروش دین و منفعت.

۲- تبیین ماهیت معامله دین و منفعت.

۳- تبیین راهکاری شرعی و قانونی در جهت تصحیح معاملاتی که به خصوص در بانکها تحت عنوان

معامله دین صورت می‌گیرد و نیز تصحیح معاملات رایج در بین مردم که در آنها علاوه بر عین خارجی،

منفعت نیز مبیع قرار می‌گیرد.

۱.۱.۵. ضرورت و اهمیت تحقیق

و اهمیت این تحقیق از آنجا مشخص می‌شود که امروزه در صنعت بانکداری برخی از معاملات در قالب

خرید و فروش دین صورت می‌گیرد و نیز چندی است که در عرف جامعه خرید و فروش منافع به خصوص

در قالب سرقفلی رواج یافته، بررسی موضع شریعت و قانونگذار در ارتباط با ماهیت و صحت و شرایط آن یا

بطلان اینگونه معاوضات، به پژوهش فوق ضرورت می‌بخشد.

۱.۱.۶. پیشینه تحقیق

در ارتباط با موضوع مورد پژوهش می‌توان به رساله یا مقالاتی که نزدیک به این موضوع هستند اشاره نمود

که عبارتند از:

۱- پایان نامه بررسی فقهی - حقوقی آیات دین و رهن / ایمانی راد- لیلا، کارشناسی ارشد-۱۳۸۴،

دانشگاه قم.

۲- پایان نامه خرید دین در معاملات بانکی / سلطانی نژاد- هدایت ا...، کارشناسی ارشد-۱۳۹۳، دانشگاه

قم

۳- مقاله بررسی فقهی حقوقی بیع دین / ولی زاده - حمید، صفر خانی - محدثه، نخستین همایش ملی فلسفه حقوق با تاکید بر فلسفه حقوق اسلامی - ۱۳۹۱ رامهرمز

۴- مقاله بررسی فقهی عقود مرابحه، خرید دین و استصناع / ملا کریمی - فرشته، تازه‌های اقتصاد، سال نهم-شماره ۱۳۳.

۵- پایان نامه بررسی فقهی - حقوقی ضمان منافع / کریمی کرکوق - کامل، کارشناسی ارشد ۱۳۸۹-، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکزی.

در برخی از پژوهش‌های فوق از دیدگاهی خاص مثل جنبه حقوقی به موضوع پرداخته شده است و برخی از تحقیقات نیز فقط به بیان نظرات و کلیات اکتفا کرده‌اند و یا فقط یک حکم مانند ضمان در بیع منافع را مورد بررسی قرار داده‌اند و تفاوت این تحقیق با آثار فوق در عدم بررسی ماهیت فقهی بیع دین از طرفی و عدم طرح بیع منافع و عدم بررسی انعکاس آن در قانون بانکداری از طرف دیگر است.

۱.۱.۷. نوع و روش تحقیق

نوع تحقیق در این پژوهش بنیادی و روش تحقیق، توصیفی - تحلیلی است که با روش کتابخانه‌ای با استفاده از منابع و مأخذ فارسی، عربی گردآوری شده است.

در این نوشتار به منابع فقهی و حقوقی تکیه شده و البته تا آنجا که ممکن است در نقل اقوال، امانت را رعایت نموده و در بیشتر جاهای آن، اصل عبارت ذکر شده است.

در طول تحقیق ابتدا منابع مرتبط، شناسایی و فیش برداری گردید و سپس با توجه به بخش‌های مورد تصویب، تحریر و تحلیل مباحث مورد نظر انجام گردید.

۱.۲. مفاهیم و واژگان کلیدی

۱.۲.۱. دین

۱.۲.۱.۱. دین در لغت

دین واژه‌ای عربی است و در اصطلاح ادباء و اهل لغت در معانی ذیل به کار رفته است:

الف- به معنای قرض. در صحاح جوهری آمده است: دین مفرد دیون است. وقتی گفته می‌شود: دنتُ

الرجل یعنی به او قرض دادم، پس او مدین به معنای قرض دهنده است. وقتی گفته می‌شود: دان فلان،

یدین دینا، یعنی قرض گرفت و بر عهده او دین آمد، پس او مقروض است.^۱

و در لغت نامه های فارسی همچون عمید و معین نیز همین معنا ذکر شده است.

برخی در تفاوت دین و قرض چنین نگاشته اند: فرق دین با قرض این است که دین همراه اجل و مدت

است و از آیه ۲۸۲ سوره بقره (... إِذَا تَدَايَنْتُمْ بِدِينٍ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى فَاكْتُبُوهُ ...) «هنگامی که بدهی مدّت

داری (به خاطر وام یا داد و ستد) به یکدیگر پیدا کنید، آن را بنویسید!» استنباط می‌شود که در مفهوم

دین زمان وجود دارد و دین بر بدهی مدت دار اطلاق می‌گردد^۲

ب- دین به معنای شیء یا مال غیر حاضر نیز به کار رفته است.^۳

ج- به معنای اطاعت کردن^۴

د- درمجاز به معنای مرگ نیز به کار رفته است.^۵

۱- الجوهری، اسماعیل بن احمد، الصحاح، چاپ دوم، بیروت، دارالعلم للملایین، ۱۴۰۴ هـ.ق، ج ۵، ص ۲۱۱۷.

۲- ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، بیروت، دارصادر، بی تا، ج ۱۳، ص ۱۶۶.

۳- جزائری، فروق اللغات، ص ۱۰۲، به نقل از عسکری، ابوهلال، الفروق فی اللغة، مشهد، آستان قدس رضوی، بی تا، ج ۱، ص ۱۲۹.

۴- الفراهیدی، الخلیل بن احمد، کتاب العین، چاپ اول، قم، مؤسسه دارالهجره، ۱۴۰۵ هـ.ق، ج ۸، ص ۷۲.

۵- ابن منظور، محمد بن مکرم، همان.

۶- زبیدی، محمد بن محمد، تاج العروس من جواهر القاموس، بیروت، دار الفکر، ۱۴۱۴ هـ.ق، ج ۱۸، ص ۲۱۴.

فقه‌های عامه و امامیه دین را به اعتبار محتوی و مضمون آن، در سه معنای (اعم، عام و اخص)^۱ کلمه به کار برده‌اند، که جداگانه نظرات علما و فقه‌های اهل سنت و شیعه در این خصوص به شرح ذیل بررسی می‌گردد.

الف. تقسیم دین از دید مذاهب اهل سنت:

۱- **دین در معنای اعم:** دین در این معنا شامل مجموع حق الله و حق الناس است و به تعبیر دیگر، دین به معنای اعم آن مطلق حقوقی است که بر ذمه انسان مستقر می‌گردد.^۲ خواه این حقوق ناشی از حقوق شرعی و مذهبی مانند نماز، روزه، حج و نذر باشد، یا از اموال و حقوق مالیکه بر ذمه انسان مستقر است و خواه سبب استقرار آن بر ذمه، توافق انسان با شخص دیگر باشد و یا به اسباب قهری و غیرارادی مانند اتلاف، غصب، استیفای ناروا از مال غیر.

البته بعضی از فقه‌های اهل سنت در این خصوص میان واجبات کفائی و عینی قائل به تفکیک شده‌اند و از نظر آنان «واجبات کفایی تکالیف اخلاقی است که در اعمال خیر متجلی می‌شود و بر ذمه مستقر نمی‌گردد.» اما در مقابل واجب عینی ذمه را مشغول می‌کند و بر دو قسم است، اول: حقوق الله، مانند نماز، روزه، حج و زکات ... و دوم: دیونی که بر ذمه شخصی برای دیگری مستقر می‌شود مانند قیمت اجناس فروخته شده و یا قیمت اشیاء تلف شده.^۳

۲- **دین در معنای عام:** دین در معنای عام عبارتست از اموال و حقوق مالیکه مستقر بر ذمه مدیون است، اما در این خصوص، نظر فقه‌های حنفیه و فقه‌های مذاهب دیگر از اهل سنت دارای تفاوت است.

۱- شهیدی، مهدی، تشکیل قراردادهای و تعهدات، چاپ ششم، تهران، نشر مجد، ۱۳۸۶ هـ.ش، ص ۴۱.

۲- «... قبل في معناه اقوال متعدده اوضحا ما قاله ابن نجيم «الدین لذمه حق في الذمه» فيشمل المال و حقوق غير ماليه كصلاه فائته و زكاه و صيام و غير ذلك، كما يشمل ما تثبت بسبب قرض اوسع او اجاره او اتلاف او جنايه او غير ذلك» جمعي از نویسندگان، الموسوعه الفقهييه، چاپ اول، الكويت، دارالصفوه، ۱۹۹۲ م، ج ۲۱، ص ۱۰۳.

۳- محمضاني، صبحي، النظرية العامة للموجبات و العقود في الشريعة الاسلاميه، چاپ دوم، بيروت، دارالعلم للملایین، ۱۹۸۳ م، ص ۲۸.

فقه‌های حنفیه در تعریف دین گفته‌اند: «مالیکه به سبب معاوضه، اتلاف و یا قرض بر ذمه شخص مستقر می‌شود دین است.» بنابراین اموالیکه به اسباب دیگر مانند دیه، ارش جنایت و غیره بر ذمه مستقر می‌شود دین محسوب نمی‌گردد. اما جمهور فقهای شافعی و مالکی و حنبلی در تعریف دین می‌گویند: «هر مالیکه به هر سبب بر ذمه مستقر می‌شود دین است»^۱. بنابراین به نظر آنان اموالی که به اسباب دیگر مانند زکات، دیه و ارش جنایت بر ذمه مستقر می‌شود نیز دین است.

۳- دین در معنای اخص کلمه: از نظر فقهای عامه، دین در معنای اخص کلمه همان عقد قرض است،^۲ عقد معینی که برای پرداخت مال مثلی با دیگری منعقد می‌گردد و مدیون و قرض گیرنده مکلف است مثل آن مال را به مقرض برگرداند.

ب. تقسیم دین از دیدگاه فقهای امامیه

۱- دین در معنای خیلی اعم:

دین در معنای اعم آن، به تمام حقوقی که بر ذمه انسان مستقر می‌شود اطلاق می‌گردد، سید عبدالعلی موسوی سبزواری در کتاب «مذهب الاحکام فی بیان الحلال و الحرام» در این باره می‌فرماید: «کلمه ثابت فی ذمه الشخص الآخر فهو دین مالا کان او حقاً او حکماً و یشهد له قوله صلی الله علیه و آله فی نیابه الحج عن المیت «دین الله احق ان یقضی»»^۳.

در واقع دین در معنای اعم کلمه، شامل حق الله و حق الناس می‌گردد و هیچ محدودیتی از این حیث در اسباب ایجاد دین وجود ندارد. بنابراین تمام حقوقی که بر ذمه انسان مستقر می‌گردد خواه این حقوق

۱- «عرف الحنفیه الدین با نه عباره عن «ما یتثبت فی الذمه من مال فی معاوضه او اتلاف او قرض» و هو غیر جمهور الفقهاء من الشافعیه و المالکیه و الحنابله عباره عن «ما یتثبت فی الذمه من مال بسبب یقبضیه تبوتته» موسوعه الفقهیة، پیشین.

۲- «الدین فی معنا یتقال دان الرجل یدین دیناً فی المدانیه و یتقال دانیت فلاناً اذا عاملته دیناً اما اخذا و اعطاء من ادنت: اقرضت و اعطیت دیناً» همان.

۳- الموسوی السبزواری، السید عبدالعلی، مذهب احکام فی بیان الحلال و الحرام، چاپ چهارم، قم، دفتر آیت الله سید السبزواری، ۱۴۱۶ هـ.ق، ج ۲۱، ص ۶.

شرعی و مذهبی باشد مانند نماز، روزه، حج، زکات و نذر یا از اموال و حقوق مال باشد و خواه سبب استقرار آن اراده و توافق شخص با دیگری باشد مانند تعهد خریدار به پرداخت ثمن به فروشنده که در نتیجه عقد بیع بر ذمه او مستقر می‌شد و یا این که دین غیرارادی باشد مانند استیفای ناروا از مال غیر، دین محسوب می‌گردد.

۲- **دین در معنای اعم:** فقها دین را در معنای عام آن شامل حق و مال کلی دانسته‌اند که به اسباب نامتناهی و نامحدود خواه قهری یا اختیاری در ذمه شخص مستقر می‌گردد.

در این خصوص سید میرزا حسن موسوی بجنوردی می‌فرماید: «الدین عبارة عن ثبوت حق او مال کلی فی الذمه فی ذمه الشخص باحد اسباب الضمان سواء كان ضمان المسمی او الضمان الواقعی مثلاً او قیمه»^۱.

۳- **دین در معنای اخص:** عبارتست از مال کلی ثابت در ذمه شخص به نفع شخص دیگر. بنابراین تمام اموالی که به سبب عقد فرض و یا مبیع و عوض در عقد بیع و یا تلف مال غیر بر ذمه شخص مستقر می‌گردد، دین محسوب می‌شود.

نکته دیگر که حائز اهمیت است فقها و حقوقدانان اسلامی اصطلاح دین را در برابر عین معین به کار می‌برند.^۲ در واقع به مال کلی فی الذمه دین اطلاق می‌کنند. «کلی عبارتست از مفهومی که قابل انطباق بر افراد متعدد باشد مانند گندم، برنج، اتومبیل، مفهوم کلی وجود عینی خارجی ندارد»^۳.

بنابراین هنگامی که دینی بر ذمه مدیون تعلق می‌گیرد، ایفاء دین از سوی مدیون با دادن هر مصداقی از مصادیق آن مال کلی تحقق می‌پذیرد و در نتیجه ذمه او از اشتغال بری می‌گردد. اما عین معین به ذمه

۱- موسوی بجنوردی، سید میرزا حسن، القواعد الفقهیه، چاپ دوم، قم، موسسه اسماعیلیان، ۱۳۸۹ ه.ش، ج ۷، ص ۱۶۵.

۲- «یطلق الفقها فی اصطلاحهم کلمه العین فی مقابل دین باعتباران الدین هو ما یثبت فی الذمه من غیر ان یکون معنیاً مشخصاً سواء کان نقداً ام غیره، العین فیهی الشئ المعین المشخص، کبیت» الموسوعه الفقهیه، پیشین.

۳- شهیدی، مهدی، پیشین، ص ۳۰۳.